ИМЕТО НА КРЕПОСТТА УРВИЧ КРАЙ СОФИЯ ПО ДАННИ НА СФРАГИСТИКАТА И НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ

Николай ОВЧАРОВ

Интересът към крепостта Урвич край София се заражда още в годините след Освобождението на България от турска власт. Често го наричат Кокалянски по името на близкото село, което днес се намира в границите на Столична община. Причината за това внимание е не само близостта на големия град и високо стърчащите зидове, но и многобройните народни предания, в които той се споменава във връзка със съпротивата на българския народ срещу османското нашествие. С различни прекъсвания крепостта се проучва вече шест десетилетия, като освен археологическите разкопки, щателно се изследват въпросите на историята. А един от тях е за интересното ѝ име.

В славянския си вариант наименованието на Урвич е споменато само веднъж в исторические извори. То е указано в „История славянобългарска“ на първия български възрожденец Паисий Хилендарски, завършена през 1762 г. Ето този текст според първото съвременно издание, направено от Й. Иванов в 1914 г. (История 1914, 57):

„И прїшли в градъ Средецъ или София и ту застали некои места тесни по краи Искаръ река и по Витоша гора…И за седамъ лета сиделъ цар Шишманъ въ Средецъ и въс краи Искаръ имѣлъ монастиръ Оурвичъ с тврди градъ и изоколо вода ѡбходила“. Или: „…И дошли в град Средец или София и тук се спрели в някои тесни места покрай река Искър и по Витоша планина…И седем години стоял цар Шишман в Средец и покрай Искър. Имал манастир Урвич със силна крепост, наоколо го ограждала вода.“

Урвич е единствения местен топоним, споменат в „История славянобългарска“ извън такива общоизвестни наименования като Цариград, Търново, София и др. И това не е случайно, защото според последните проучвания Паисий със сигурност е произхождал

Обр.1. Хълмът Урвич със запазената кула и останките на манастира.

от близкия на крепостта район и е бил запознат с нейната история (Овчаров, Стоименов 2020, под печат). Споменът за старата крепост на цар Иван Шишман се запазва, тъй като, според археологическите свидетелства, след XV в. в руините ѝ е създаден важен манастир, просъществувал до опожаряването му от турците в края на XVII – началото на XVIII в. (Овчаров, Петрунов 2020).

Името на важната българска крепост се запечатва здраво в народната памет. В тях то се споменава непрекъснато във връзка с героичната съпротива на цар Иван Шишман и неговия брат Ясен (Иван Асен V), която е документирана в редица исторически извори. Стотици предания и народни песни разказват за продължителната обсада на „града Урвича“. Интересно е, че тези сведения са много сходни с използваните от Паисий данни. Крепостта в пролома на Искър била непристъпна, оградена отвсякъде с високи стени, кацнали върху стръмни скали. Реката я обхващала отвсякъде, а през нея имало подвижен мост (Овчаров 2016, 130-151).

Някои от преданията са записани още през 80-те години на XIX в. от хора на преклонна възраст. Явно в основата на легендите и на известните на атонския монах източници стоят едни и същи събития. Това ще рече, че използваното през XVII-XIX в. име „Урвич“ е оригиналното средновековно название на твърдината. И тук се появява едно безценно сведение от византийски печат, публикувано наскоро от видния австрийски историк Вернер Зайбт.

Става дума за моливдовул от втората трета на XI в., съхраняван в колекцията на Дъмбъртън Оукс (Seibt 2018, 68-71). На лицевата страна се забелязват две изправени фигури, които са частично из-

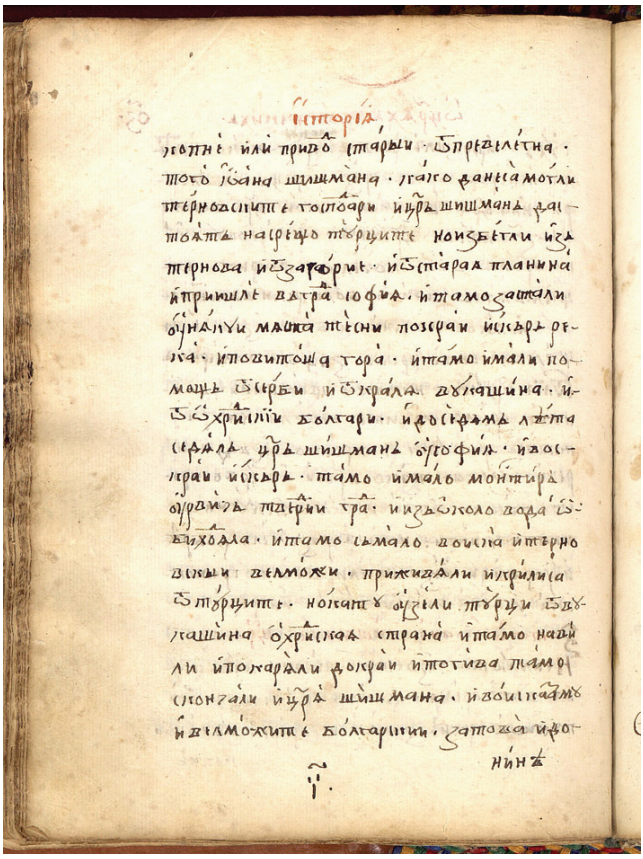

Обр.2. Изразът „Урвич, твердий град“ в преписа на „История славянобългарска“, изпълнен от Дойно граматик от Елена през 1784 г.

трити и повредени. Запазените букви К-О-Л-А показват, че единият е св. Николай, който държи задължителното евангелие и благославя с дясната ръка. Отляво вероятно е св. Богородица Никопея (Победоносна) с характерния медальон с бюста на Христос пред гърдите си.

От другата страна на печата Зайбт разчита надпис в 8 реда:

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικολά(ῳ) (πρωτο)σπαθαρί(ῳ) ἐπὶ τ(οῦ) Χρ(υσο)(τρι)κλ(ίνου) [κ(αὶ) (πρωτο)]νοταρ[ί(ῳ) τ]ῷ Οὐρβι[τ]ζιώτ[η].

Известният сфрагист достига до най-вероятния прочит, че Николай е протоспатарий на Хризотриклиния към императорския дворец в Константинопол и протонотарий. Но най-интересна е финалната част на текста, където е отбелязана фамилията на аристократа. Зайбт с основание заключава, че фамилии, завършващи на –ι и -στης, обикновено се интерпретират като географския произход на съответното лице или семейство. В дадения случай

Обр.3. Оловен печат от втората трета на XI в. с името Οὐρβίτζιον.

Николай е от място, наречено Οὐρβίτζιον.

Тук аргументирано е отхвърлена възможността фамилията да се чете като Urbikiotes, каквато фамилия съществува в Константинопол. Без съмнение Οὐρβίτζιον е гръцка транскрипция на славянска дума. По този начин се достига до единствената възможност - Οὐρβίτζιον да е именителен падеж на българското „Урвич".

Търсейки аналогии на тази дума, австрийският учен привежда известния пример с една българска крепост в Източна Стара планина от втората половина на XIII в., спомената в поемата на Мануил Фил за подвизите на протостратора Михаил Глава Тарханиот във войните му в България. В поредицата „Гръцки извори за българската история" наименованието Οὐρβίτζιον погрешно бе предадено като „Върбица" (ГИБИ 1980, с. 144). По-късно то е коригирано от А. Кузев, поправил превода на „Урвич" (Kuzev 1970, 135-139).

Очевидно това наименование не е единствено в средновековната българска топонимия. Днес са известни поне два примера в това отношение. Освен Кокалянски Урвич, край Ботевград се намират останките на Боженишки Урвич, прочут с надписа на севаст Огнян, бранел крепостта срещу турците в края на XIV в. (Боженишки Урвич, 1979). В. Зайбт обаче е на мнение, че собственикът на печата от колекцията на Дъмбъртън Оукс е произхождал от Кокалянски Урвич.

Към неговите аргументи мога да прибавя и доказателства от неизвестните му проведени напоследък археологически разкопки. След последната мащабна кампания хронологията на живота на хълма може да се счита за изяснена в значителна степен. Открито е голямо количество керамика от ранно- и късножелязната епоха (I хил. пр. Хр.) През римската епоха през създадения от Искър тесен пролом минава важен път, който бил наричан

„Траянов“ по името на император Траян (98-117). През VI в. той свързва Виндобона–Сингидунум–Найсос–Сердика–Филипопол–Адрианопол-Константинопол. Именно за неговата охрана върху хълма възниква първото укрепление, от периода на чието съществуване бяха открити многобройни монети.

Изглежда, че изоставената през VII-IX в. крепост е била ремонтирана през X-XI в. За това говорят откритите при разкопките анонимни фолиси, някои накити, както и оловен печат с неразчетен надпис и друга заготовка за моливдовул от XI в. Очевидно към този период трябва да се отнесе и печатът на протоспатария на Хризотриклиния и протонотарий Николай от Урвич.

Запазеното дори на гръцки език през XI в. българско наименование навежда на мисълта, че крепостта е била възстановена по време на Първото българско царство. В това няма нищо чудно, предвид че София е завоювана още от хан Крум през 809 г. А през 986 г. тя устоява на 20-дневната обсада на водената от византийския император Василий II огромна армия, която на 17 август е разгромена от войските на Самуил при Траянови врати. Явно в тези станали в непосредствена близост до Урвич епохални сражения, той е имал своето място като основен страж на подстъпите към София.

Отговорът за спецификата на името на крепостта Урвич е заложен в самото него. Всички сме закърмени с Вазовата поема „Опълченците на Шипка“ и паметните му слова - „от урва на урва, и от век на век” и „лазят по урвата дива”. Според Българския тълковен речник тези цитати отразяват второто значение на думата „урва“, а именно „нанадолнище, стръмнина“. А първичното значение е за „тясна клисура с пропасти“.

„Урва“ е една от най-древните славянски лексеми. Възниква от праславянския език като производно на глагола urvati („разкъсвам“, „откъсвам“) (Гиндин, Калужская 1991, 35). Има паралели в повечето днешни славянски езици – чеш. слов. urva; пол. urwa; укр. urov. В руския съществува архаичната дума „урывина“ от глагола „урывать“, „урвать“ в смисъл на „пропаст“, „процеп“, „цепнатина“ (Даль 1882).

Самият корен -rv- има индоевропейски характер (Шанский, Иванов, Шанская 1971, 386). Думата urъva/ina пък се възстановява като част от карпатския клон на късния праславянски лексикален фонд. Следователно тази лексема е домашна и е архаичен диалектизъм за лексикалните системи, към които принадлежи. Ето защо обикновено липсва в съответните им тълковни речници. Първоначалното значение на urva е „разбиване, разцепване на земната повърхност, откъсване на части от нея“ (Панайотов 2001, 141-142).

Като един от най-старите славянски езици, българският съдър-

жа думата „урва“ от древни времена. В запазените архаични говори на Родопите я срещаме под формите „урва“, „Уровата“, „Уровското“, „Салихатогова урва“ и др. (Саламбашев 1976, 35-37). В своето обширно съчинение върху произхода на имената на нашите топоними и хидроними В. Миков отбелязва, че наименованието „Урвич“ при крепостите край Кокаляне и Боженица произлиза от „вровище“. „Съвременното нарицателно „урва“ днес има малко по-друго значение, но все се разбира стръмна, изровена от природата долина“ (Миков 1943, 200).

Ето тук е отговорът за произхода на името на крепостта Урвич край с. Кокаляне. Няма съмнение, че в основата лежи понятието „урва“ в първичния му смисъл на „тясна клисура с пропасти“, „изровена от природата долина“. Очевидно става дума за изсечения между планините Плана и Лозенска пролом на Искър. Урвич пък е хълмът с отвесните скали, оформени от меандрите на реката. По същия начин откриваме имената на стръмни възвишения над речни долини в сръбската топонимия („урвина“) и в украинската - „урвище“ (Куркина, www.rusland.ru>04-kurkina).

Така издигнатата върху зъберите на канарите крепост приема тяхното име, дадено им от околното население. С времето Урвич добива значението на страж на прохода, който е толкова важен за защитата на София. Твърдината е била такава по времето на Първото и Второто българско царство, но и в периода на византийското владичество. А народната памет запазва името до наши дни.

Това по интересен начин се доказва от серия пътеписи и пътни карти от XVII-XVIII в. Първо се появява едно описание на българските земи на пратеника на френския крал Людовик XIII, Луи Дезе, барон дьо Курменен, натоварен през 1621 г. с мисия в Османската империя (Courmenin 1632, 79-80). Още Константин Иречек забелязва топонима Oruitro, който Курменен обозначава непосредствено на югозапад от София. Видният историк заключава, че става дума за останките на средновековната българска крепост Урвич (Jireček 1888, 49).

При пряката ми работа с френския оригинал открих и други отбелязани от Курменен определения. Такива са тесният и стръмен пролом и меандъра на Искър, където се намира хълма Урвич; високо запазените руини на крепостта и късносредновековния манастир в тях; близкото село Лозен и още редица други важни ориентири, категорично определящи Oruitro като Урвич. Десет години по-късно се появява и пътешественикът Венсан дьо Стохов, който напълно потвърждава локализацията на Oruitro на мястото, където се намират развалините на Урвич (Stochove 1643, 31-32).

Тези сведения кореспондират пряко с цяла серия пътни карти, изпълнени в различни западноевропейски страни през XVII-XVIII в., като най-ранната от тях е направена само две-три десетилетия

след пътуванията на Курменен и Стохов. Общо до този момент са известни осем екземпляра от средата на XVII до края на XVIII в. (Атлас 2007, 359; 361-362). Във всички тях отчетливо се вижда името Oruitro/Orvitro, а в непосредствена близост са наименованията на околните реки и селища като Искър, София, Лозен, Вакарел, Нови хан, Самоков, Ихтиман и др.

Западните пътешественици и картографи са нямали откъде да получават сведения за съвременната ситуация, освен от жителите на местните села. А това са същите хора, които са разказвали преданията, а може би дори са завели на място първия български възрожденец Паисий Хилендарски. С вековете там се били променили много неща, но едно е останало неизменно – името Урвич.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Боженишки Урвич (сборник статии). София, 1979.

ГИБИ 1980: Гръцки извори за българската история, XXII. София, 1980.

Гиндин, Калужская 1991: Л. Гиндин, Л. Калужская. Реконструкция карпатского регионального компонента позднепраславанского лексического фонда. – В: Сравнительно-историческое изучение языков разных семьей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. Москва, 1991.

Даль 1882: В. Даль. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Санкт-Петербург, 1882.

История 1914: История славяноболгарская. Собрана и нареждена Паисіем іеромонахом в лето 1762. Стъкми за печат по първообраза Йор. Иванов. София, 1914.

Куркина, www.rusland.ru>04-kurkina: Л. Куркина. Названия горного рельефа (на материале южнославянских языков).

Миков 1943: В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943.

Овчаров 2016: Н. Овчаров. Цар Иван Шишман. Защитникът на Отечеството. София, 2016.

Овчаров, Петрунов 2020: Н. Овчаров, Ф. Петрунов. Крепостта Урвич край с. Кокаляне, Софийско и късносредновековният манастир в нея. София, 2020.

Овчаров, Стоименов 2020: Н. Овчаров, Д. Стоименов. Паисий Хилендарски и крепостта Кокалянски Урвич. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на Бони Петрунова. София, 2020 (под печат).

Панайотов 2001: В. Панайотов. Българо-словашкият лексикален паралелизъм в лингвогеографски аспект (дисертация). София, 2001.

Саламбашев 1976: Географски термини от топонимите в Смолянско и Маданско. – Родопи, 1976, 2.

Шанский, Иванов, Шанская 1971: Н. Шанский, В. Иванов, Т. Шанская. Краткий этимологический словарь русского язика. Москва, 1971.

Courmenin 1632: Louis Des-Hayes, baron de Courmenin. Voyage de Levant. Fait par le commandement DV ROY en l'anées 1621. Paris, 1632 (електронни издания на Чешката национална библиотека и Австрийската национална библиотека).

Jireček 1888: K. Jireček. Cesty po Bulharsko. V Praze, 1888.

Kuzev 1970: A. Kuzev. Zwei Notizen über einige mittelalterliche Festungen in Nordostbulgarien. 2. Οὐρβίτζιον bei Manuel Philes ist Urvič. – In: Recherches de Géographie Historique, Studia Balcanica, I. Sofia, 1970.

Seibt 2018: Urbitziotes Nikolaos – ein byzantinischer Funktionär aus dem bulgarischen Urvič im 11. Jahrhundert. – Studia Academica Šumenensia, 5, 2018, 68-71.

Stochove 1643: Vincent de Stochove. Voyage du sieur de Stochove. Fait en anées 1631. Bruxelles, 1643.

THE NAME OF URVICH FORTRESS NEAR SOFIA ACCORDING TO SPHRAGISTICS AND HISTORICAL SOURCES

Nikolay OVCHAROV

(*Summary*)

The Urvich Fortress near the village of Kokalyane, near Sofia, has long aroused interest among researchers. The archaeological excavations there began in the last century by Dimitar Ovcharov, and continue today under the leadership of Nikolay Ovcharov, Boni Petrunova, Filip Petrunov and others. One of the important questions is about the name of the fortress.

The Slavic version is *Оурвичъ*, as it is noted in the *Slavo-Bulgarian History* completed in 1762 by the first Bulgarian Revivalist Paisius of Hilendar. The word is based on the concept of *precipice* in the sense *of a narrow gorge with precipices*, *a valley dug by nature*. It clearly reflects the location of the fortress on a steep mountain peak and this is taken into account in the numerous legends from the Sofia-Samokov region about the long siege of *the town of Urvicha* by the Ottomans.

In an interesting manner, the name of Kokalyanski Urvich appears in Byzantine sources. Recently, the famous Austrian sphragist Werner Seibt published a molybdobulla from the second third of the 11th century, housed in the collection of Dumbarton Oaks. The seal belonged to Nicholas, protospatharios of Chrysotriclinius at the imperial palace in Constantinople and protonotarios. Most interestingly, the aristocrat was associated with a place called Οὐρβίτζιον. Seibt believes that he came from Kokalianski Urvich. The scholar makes an analogy with the similar name of a Bulgarian fortress in the Eastern Balkan Mountain from the second half of the 13th century, mentioned by the poet Manuel Philes.

Finally, Urvich is mentioned in a curious manner in a series of travelogues and road maps from the 17th – 18th centuries. The earliest of them are the traveler notes of Louis Deshayes, Baron de Courmenin, from 1621 and of Vincent de Stochove from 1631. In them as well as in a series of maps the ruins of the medieval fortress are marked under the name of Oruitro / Orvitro.